

ӘОЖ 811.512.122'36

Д.А. Әлкебаева,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, ф.ғ.д.,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: alkebaeva@mail.ru

Функционалды грамматиканың негізгі ұғымы – сын-сапа категориясы туралы

Бұл мақалада функционалды грамматиканың негізгі зерттейтін нысаны сын-сапа категориясы туралы қарастырылады. Жалпы тіл ғылымындағы сын-сапа категориясы туралы берілген ғылыми концепцияларды тереңдетіп қарастыру арқылы ғылыми тұжырым жасау көзделінді.

Бұл салаға қатысты зерттелінбеген істер мен проблемалар өте көп, сын-сапа категориясы бойынша қарастырылатын мәселелер, осы ғылымының зерттеу нысаны, оған қатысты ғылыми-теориялық мәселелер, жалпы ғылыми теориясын жасау, практикалық мәнін ашу, мақсаты мен міндеттерін көрсету – бүгінгі қазақ тіл ғылымының кезек күттірмейтін міндеттерінің бастылары. Сөз сөйлеудегі сын-сапа категориясының функциясын анықтау қарастырылған. Функционалды грамматика белгілі қалыптасқан грамматикалық жүйенің негізі бола отырып оның болашақтағы дамуының жаңа сатыларын негіздерін үйретеді, бұрынғы дәстүрлі грамматика бірқалыпты сол күйінде қалып қоймайды, яғни тілдің дәстүрлі грамматикадан, функционалды грамматикаға бет алуының алғы шарттарын негіздейді. Функционалды грамматика тілдің дәстүрлі жүйесінің негізін нысанаға ала отырып, сөйлеу процесінде сөйлеу актілері бойынша сын-сапа категориясы туралы қандай функция атқарады немесе атқарып тұр деген мәселені тануға, соны оқып-үйретуге, меңгеруге талап қояды. Сондықтан сын-сапа категориясын жасайтын тілдік бірліктердің функционалды-семантикалы өрістегі маңызын ашу мен оның түрлерін анықтау басты міндет ретінде алынады.

Түйін сөздер: сын-сапа категориясы, функция атқару, таным, болмыс, әлеуетті функция, функционалды-семантикалық өріс.

D.A. Alkebeva

Comparative category as the main object of the Kazakh functional grammar

In this paper we consider the problem of comparative functional grammar category of the Kazakh language as the main object of the science that studies the phenomenon of functions. Through the in-depth review of the scientific concepts of comparative categories, scientific assumptions about word creation are introduced. The author points out that in this area of knowledge there are so many unresolved issues, including the definition of the object of study of comparative categories, scientific and theoretical questions about the metalanguage of this science. In this regard, the construction of the general scientific theory, the disclosure of practical tasks, the definition of the main goal represent one of the primary and urgent problems requiring immediate solutions in modern Kazakh linguistics. The author emphasizes that the peculiarity of functional grammar of the Kazakh language is in complex and integrated approach that is taken as a basis for semantic categories of grammar and semantic features, combining multilevel language means. The linguistic analysis in this approach is aimed at studying the interaction of elements at different levels on the functional basis. The analyzed unities integrate elements of different levels (within morphology, syntax, in the sphere of function lexis).

Key words: comparative category, knowledge, existence, operation, potential function, functional-semantic field.

Д.А. Алкебаева

О категории компаративности как основном объекте функциональной грамматики казахского языка

В настоящей статье рассматривается проблема категории компаративности функциональной грамматики казахского языка как основного объекта науки, изучающей феномен функций. Посредством углубленного рассмотрения научных концепций о категории компаративности выдвигаются научные предположения о словотворчестве человека. Автор указывает, что в этой области знаний очень много нерешенных проблем, среди которых определение объекта исследования категории компаративности, научно-теоретические вопросы относительно метаязыка этой науки. В этой связи построение общей научной теории, раскрытие практической задачи, определение основной цели – одна из первостепенных и неотложных проблем, требующих своего решения в современной казахской лингвистике. Автор подчеркивает, что особенность функциональной грамматики казахского языка заключается в комплексном и интегрирующем подходе, при котором за основу берутся семантические категории грамматики и семантические функции, объединяющие разноуровневые языковые средства. Лингвистический анализ при таком подходе направлен на изучение взаимодействия элементов разных уровней на функциональной основе. Анализируемые единства интегрируют элементы разных уровней (в рамках морфологии, синтаксиса, в сфере строевой лексики).

Ключевые слова: категория компаративности, познание, бытие, функционирование, потенциальная функция, функционально-семантическое поле.

Қазіргі теориялық лингвистиканың негізгі жаңа бағыттары сөз сөйлеу қызметі арқылы тілді функционалды семантикалық тұрғыдан зерттеуге бағытталып отыр. Дәстүрлі грамматикада сын есімнің құрылысы мен өзіндік ерекшелігі кеңінен зерттелінді. Көптеген зерттеулерде сын есім көбінесе сөз образдылығы категориясы ретінде, сондай-ақ ұлттық тілдің өзіндік дәстүрлі стереотипі тұрғысынан қарастырылуда. Қазақ тілші ғалымдар А. Байтұрсынов, А.Қ. Жұбановтан бастап Т. Қоңыров тағы да басқа зерттеушілердің еңбегінде кеңінен қарастырылған болатын.[1, 2, 3].

Қазіргі лингвистикада функционалды грамматиканың негізгі категориялары мен ұғымдары жалпы тіл ғылымында жан-жақты қарастырылуда [4, 5, 6].

Ал функционалды грамматика ұғымдарының қатарынан орын алатын сын-сапа ұғымы ұғымы, жалпы тіл ғылымында жан – жақты қарастырылып келеді.

Олардың қатарына жалпы тіл ғылымындағы, сондай-ақ орыс тіліндегі А.В Бондарконың және басқа тілдермен салыстыра зерттелінген түркі тілдеріндегі В.Ш. Хакимова, қазақ тілші ғалымдары Қ. Рысалды еңбектерін атап кетуге болады [7, 8, 9].

Адамзат баласы барлық заттар мен құбылыстарды салыстыру арқылы қоршаған ортаны танып біле алады. Белгілі заттар мен құбылыстар арқылы түсінік танымға, ал таным ол туралы толық түсінікке алып келеді. Алайда, компаративтілік ұғымы ретінде сөз сөйлеу қызметіндегі

айтушының ойлау жемісінің нәтижесінде заттар мен құбылыстардың айырыша белгілерін салыстыруы мен салғастырылуын анықтайтын тілдік бірліктердің функциясын жинақтап саралау туралы белгілі дәрежеде әлі толық айқындалған жоқ әрі ғылыми айналымға толық енген жоқ деп айтуға болады. Сондықтан осы тұрғыдан шын мәніндегі функционалды грамматиканың негізгі категорияларының бірі компаративтілік ұғымын функционалды-семантикалық өрістегі функциясының мәнін ғылыми тұрғыдан тұжырымдап нақтылау қажеттілігі туындайды. Жалпы тіл ғылымындағы компаративтілік категориясы дегеніміз не, оның қолданыстағы қызметін қалай анықтауға болатыны жайлы міндеттер мен мақсаттар қарастылып, соны анықтау міндеті қойылып отыр.

Жалпы тіл ғылымында сын-сапа категориясын функционалды грамматика тұрғысынан қарастырған еңбектер сөз сөйлеудегі ситуация мен мәнмәтін (контекст) арқылы анықтауға жүгінеді. Функционалды грамматиканың негізгі ұғымдары мен категорияларын анықтау үшін алдымен оның басты ғылыми аппараты болып саналатын функционалды-семантикалық өріс ұғымына тоқтала кету керек. Олай болса, сын-сапа категориясын қарастыруда да алдымен функционалды грамматиканың негізгі арқауы болатын функционалды-семантикалық өріс ұғымын негізгі межеге ала отырып, оның ғылыми базасы сараланады екен. Е.И. Шендальстен бастап осы өріс теориясын қалыптастыруға негіз болған ғылыми тұжырымдардың басты-

лары мыналар болып саналады: 1. Өріс тілдік құралдардың жиынтығы. 2. Өрісте әр түрлі деңгейдегі тілдік бірліктер топтастырылады. 3. Өріске тән 1 ғана ортақ мағына болады (сапаға, қимылға, уақытқа, мөлшерге қатысты). 4. Ортақ мағынаға алыс-жақын мағыналы тілдік бірліктер қатысады. 5. Инвариант негізінен өрбіген тілдік бірліктің өрісін шоғырланады. 6. Өріске топтастырылатын тілдік бірліктер ситуацияға қарай сұрыпталып алынады. 7. Өрісте шоғырланған тілдік бірліктер инвариант негізіне қарай ортақ мағынаға ие болады. 8. Ұғымға, түсінікке өріс маңайына жинақталады т.б.

Алғаш рет лексикалық өріс, реакциялық өріс, семантикалық өріске топтастырылатын тілдік бірліктердің жұмсалуды мен қызметіне қарай қолданыс аясының нәтижесінде функционалды-семантикалық өріс теориясын қалыптастырды. Сонымен функционалды-семантикалық өріс дегеніміз – сөз сөйлеу қызметіндегі әр түрлі тілдік бірліктердің ортақ мағынасы арқылы осы өріске шоғырланып бір ұғымды анықтайтын мәнінің – мазмұндық жиынтығының межесі. Компаративтілік ұғымын білдіретін тілдік бірліктер осы функционалды өрісте анықталады.

Компаративтілік категориясы – ерекше формасы бар тілдік категория, сонымен қатар ежелгі адамзат баласының интеллектуалды қызметінің өнімі болып саналды. Функционалды грамматиканың негізгі базалық ұғымдарының бірі -- сын-сапа ұғымы – адамзаттың болмыстың шындығын қабылдау мен танымның ерекше маңызды рөлін атқарған танымдық және лингвистикалық категория.

Адам баласының санасының қабілеттілігінің шектеусіз мүмкіндіктерін көрсеткен сын-сапаға қатысты қазақ тіліндегі тілдік бірліктер сөйлеу қызметінде ерекше функция атқарады. Сын-сапаға қатысты таным мен ойлау бірлігінің нәтижесінде функция атқарып, әр – алуан тілдік бірліктердің образдылығын көрсетуде ерекше амал-тәсіл болып қала береді.

Сын-сапаға қатысты тілдік бірліктердің ерекшелігі функционалды-семантикалық өрісте семантикалық мазмұн түзуде бір-біріне тәуелсіз жасалынады. Сын-сапаға қатысты өзіндік бір экспликативті түрде ойлау операциясының жемісі болып сөйлеу қарым-қатынасында анықталады, олар логикалық схемаға ене отырып, мәтін аясында жаңа формалы ерекше түзіліс құра алады.

Тілді зерттеудің жаңа бағыттарында сын-сапа категориясы логика-философиялық, лингвистикалық категория ретінде қарастыруды қажет

етеді. Олай болса, сын-сапаны функционалды тұрғыдан зерттеу гнесеологиялық және логикалық аспектіні назардан тыс қалдырмайды. Сондықтан рухани құндылық пен сыртқы әлемді танудың негізгі логикалық тәсілі болып саналады. Сондықтан сын-сапаның функциялық мән-мазмұнын ашуда болмыс пен танымның мазмұнын бағалау міндеті тұрады.

Сондықтан сын-сапа ұғымдарын былайша шартты түрде топтастыруға болады.

гнесеологиялық,
логикалық,
лингвистикалық.

Лингвистика ғылымында сын-сапа категориясын осы тұрғыдан алып қарастырылуы жалпы логикалық және лингвистикалық зерттеулердің ең ерекше түрі деп айтылады.

Жалпы тілдік категориялардың түсінік, ұғыммен байланысты таным және сөз сөйлеу ситуацияларына нақты функционалды-семантикалық өрісте әр түрлі тілдік бірліктердің шоғырланып мазмұн түзуі функционалды тұрғыдан қарастырылады. Кез келген ұлт тіліндегі заттың әр түрлі сапалық қасиеттері адамның тілдік бейнесіндегі, мысалы белгілі қажеттілікті тану, ойлау модельдері мен ақиқат өмірдің нақты бейнесін беруде тілде қолданыс табады. Атап айтқанда, 1 заттың қасиеті, сапасы орталық өзекте негізгі инвариант болса, ішкі ұғынудың заңдылықтарынан түсінік пен ойлау категорияларының мазмұны нәтижесіндегі жағдайда ішкі заңдылықтарға бағынбай, басқа да тілдік бірліктер қызмет атқарады. Сондықтан түсінік категориясы сөйлеу кезінде түрлі жағдаяттармен немесе контексте әр түрлі тілдік бірліктердің қатысуымен жасалынады.

Сын-сапа категориясы туралы шетелдік және отандық ғалымдардың сөйлеу қарым-қатынастарының ерекше формасы ретінде өз зерттеулерінде әр түрлі амалдарын ұсынады. Сонымен қатар, сонғы кездері функционалды грамматиканың кең таралуына байланысты, бұл саланың қазақ тіл білімінде жан-жақты зерттелуді қажет етеді. Алайда құрылымдық грамматика бойынша сын есім категориясы мен үстеуге қатысты айтылатын сын сапа, сын бейне мәселесінің толыққанды қызметіне функционалды тұрғыдан алғанда, жалпы және дифференциалды белгілері айқындалады. Сөз сөйлеу қызметінде ұлттық тілдің сын-сапаны білдіретін қасиеттері мен амалдары кең спектрмен, ұлттық мантальды ерекшеленетін белгілері арқылы сөйлеу қарым-қатынасында жан-жақты көрінеді. Мысалы, *Сәу-*

лелі қараңғы үйді жарық қылған, Ұқсайды-ау ақ бетіңіз ақ таңға. Жаһаннан асқан суретін Перінің қызы секілді. Бұл дағы шұбатылған бейшара екен.

Бір кейті тап шешесі секілденген (Молда Мұса). Сын-сапа категориясы функционалды маңызы зор, бірегей ұлттық таныммен байланысты ерекше мәнді – мазмұнды категория болып табылады. Берілетін мағынаның нақтылығы мен ықшамдылығы арқасында, олар сөз сөйлеу қызметінде ерекше ұлттық мәнді дәстүрлі стереотиптер ғана емес ұлттық тілдің айырықша танымдық сипатын анықтайтын үлгілері болып табылады, сондықтан олар айтылуда ерекше мәндерге ие болады. Мысалы, *Оның астына мінген тұрқы ұзын, жүрісі жұмсақ, қара кер биенің бүлкілі де сар желіске татырлық – желдей есіп келеді* (Х. Есенжанов). *Әйтеуір, істің күрмеуі келер емес. Керісінше, қазақ тарихы туралы еңбектер неғұрлым көп жазылған сайын шатасу да соғұрлым көбейе түскен тәрізді* (С. Қондыбай). *Иә, сөйтіп мен Ленинградтың көркем ескерткіштерін, көрікті көшелерін, әсем алаңдарын күн сайын құмартып аралай бердім, аралай бердім. Аралаған, көрген сайын өзімнің іштей түлеп, жаңарып, жақсарып бара жатқанымды байқаған сияқты да боламын* (Ә Нұршайықов). *Қол бала құс секілді. Биялайға қарайсың.* (Д. Бабатайұлы).

Классикалық тіл білімі тұрғысынан алып қарағанда көптеген тілдік бірліктер қатысады, бір заттың сапасының екінші затты салыстыру басқа бір жалпы ой, мағына ұдайы интуитивті түрде байқала отырып, «салыстыру», «теңеу» ретінде де бағаланады. Осыдан келіп сын-сапа ұғымында функционалды- семантикалық өрістің (бұдан ары – ФСӨ деп қысқартылып алынады) теориялық концептілерін толық анықтауға мүмкіндік туады. Функционалды грамматиканың негізгі ұғымдарын анықтауда ФСӨ-терді құрылымына қарай бірнегізді және көпнегізді деп бөлінеді. Көпнегізді ФСӨ-лер өз ішінде құрылым жағынан екі топқа жіктеледі. Бірінші топқа өрістің орталық өзегі (ядро, негіз) жатқызылса, екінші топқа шеткі (перифериялық) аймақтары алынады. ФСӨ-тегі екі топта бір мағыналық, ұғымдық мәнді білдіретін тілдік бірліктер жинақталып алынады. Сонымен өріс құрамында ортақ және ортақ мағынаға жақын, алыс мағыналы әр алуан тілдік құралдар болады. Сын-сапа ұғымын білдіретін тілдік бірліктер қазақ тілінде сан алуан. Функционалды-семантикалық өріс типтерінің құрылымындағы орта-

лық (ядро, негіз) бөлік пен шеткі (перифериялық) бөліктерінде салыстырылып отырған зат, құбылыстардың айырмашылығы нақты болуы да, болмауы да мүмкін, сондықтан бұл жағдаяттар осы категорияға да тән болып келеді.

Адам болмыстағы заттар мен құбылыстардың сын-сапасын саралауда оған ұқсас заттар мен құбылыстарды салыстыру, салғастыру арқылы таниды. Функционалды семантикалық категориялар сөйлеу жүйесінде функционалды – семантикалық өрісте сөз сөйлеу ситуациясна қарай сын-сапаға қатысты ортақ мағына түзетін тілдік бірліктерді осы өрісте жинақтаумен сипатталады.

Функционалды-семантикалық өрістің ішкі мазмұн мен сыртқы айтушының сөз қолданысындағы әр түрлі тілдік құралдардың бірлігінен тұрады. ФСӨ-нің ішкі мазмұнын семантикалық категориялар зат пен құбылыстың сын сапасын әр түрлі қасиетін, амалдарын, білгілерін танытатын мағынаны құраса, сыртқы тұрпатын лексикалық, грамматикалық құралдар құрайды. Жалпы функционалды грамматика саласы бойынша ФСӨ-тің ішкі мазмұнын оның мазмұн межесі, ал тілдік құралдар бірлігін оның тұрпат межесі деуге болады. Сын-сапаны білдіретін тілдік бірліктер де семантикалық категория ретінде қарастырыла отырып, осы саланың негізгі ғылыми ұстанымы ретінде мағынадан формаға қарайғы зерттеу бағыты бойынша талдау жасалады. Салыстыру функционалды-семантикалық өрісі екі немесе одан да көп заттардың, белгілердің, қасиеттердің, амалдардың бір-бірімен салыстыруымен, салғастырылуымен беріледі. Салыстыру үлкен өрісін «теңдік» және «теңсіздік» шағын өрістері құрайды. Теңсіздік шағын өрісі екі немесе одан да көп құбылыстың немесе заттың сын-сапасының немесе сын қимыл дәрежесінің тең емес екендігін білдіреді. Салыстыру белгілі бір шамалар бойынша айырмашылықтар мен ұқсассыздықтарды беру мақсатында қолданылады. *Қайтадан басталып әдемі жаз, қызықты жайлау, алып-ұшқан жүрек лебі құшағына алғандай болды. Өте жұқа бала, сезімтал бала. Оған сұлу әлем елестеді* (Х. Есенжанов). *Ілкі үрей, жанталасқан қарсылық, дәрменсіз қимыл, ызалы қорлық, бұрын сезін білмеген тән жарақаты – көзді ашып-жұмғанша өтіп кетті, бейне бір қара дауыс үскірік жығып-шаншып кеткендей болды* (Х. Есенжанов). Теңдік шағын өрісі салыстырудың бейтарап аймағын білдіреді. Заттар, белгілер, құбылыстар арасындағы идентивтілікті, ұқсастық,

тәрізділікті, сәйкес, сәйкессіздікті, артықшылықты білдіру мақсатында салғастырылады. Функционалы-семантикалық шағын өрісте салыстырылып отырған реалиер арасындағы ерекшеліктерді көрсету мақсат етілмейді. Мысалы: *Оны көруге жүзі жанатын секілді. Тілеу бүгін тас – түйін. Сабы ұзын, шанағы үлкен, қақпағы кептірілген қозының қарынындай жұп-жұқа. Мына ала қағаздағы аумаған атасы. Сұғанақ уақыт бір кездегі әдемі келіншекті бүгінде айнаға қарауға құлықсыз етті. Қараса – аппақ жүзін аяусыз торлап алған шимайды көреді. Ол шимай кісіні шытырман ойға салады. Өз бетіңе түскен мынау шәт-шәлекей сызық сен туралы өзіне түсіне қоймайтын өзге бір тілде жазылған үкім сияқты.* (Ә. Кекілбаев).

Біреу ақылды, біреу ақылсыз, біреу бақытты, біреу бақытсыз, біреуінің жолы болғыш, біреуінің ылғи иті қырын жүгіретін жолсыз, біреуі сұлу, біреуі сиықсыз, біреуі сұмырай (Ә. Кекілбаев). *Ыстық жүрек тайдай тулады ма? Оның астына мінген тұрқы ұзын, жүрісі жұмсақ, қара кер биенің бүлкілі де сар желіске татырлық – желдей есіп келеді* (Х. Есенжанов). Логикалық жақтан бір ұғым мен түсінікке жататын сын – сапа категориялары ұшырасады. Мысалы, *Соқыр атқа қотыр ат жақын жүреді. Жалақор мен бәлеқор жақын жүрер. Қисық ағаштың түбіне қонба, Қиқар адамның үйіне қонба.* (Мақал-мәтел).

Жалпы қазақ тілінде сын-сапа ұғымы ФСӨ түзуде тілдік жүйедегі белгілі бір беретін тілдік құралдар тілдің әр деңгейінде жатқан әрі белгілі бір грамматикалық категорияның немесе топтың өзі емес, оның жекелеген мүшелерінен де тұрады.

Функционалды-семантикалық өрістің аумағында орналасқан сын-сапаны танытатын тілдік бірліктердің орналасуын орталық аймақ және шеткі аймақ деп бөлуге болады. Қазақ тілінде сын-сапа ұғымын білдіретін функционалды-семантикалық өрістің басты орталық өзегінде сын есімдер, қатыстық сын есімдер, сын есімнің түрлеріне жататын тілдік бірліктер орналасады, шеткері аймақ өрісіне айтылып отырған немесе салыстырылып отырған зат пен құбылыстың белгілері мен амалдарын анықтауға басқа да лексикалық бірліктер, күрделі сөздер, синтаксистік құрылымдар кіреді.

1. Шеткері аймаққа жататын тілдік бірліктердің өзін бірнеше түрге бөлуге болады, Орталық аймаққа жақын аймақ шеткері аймақ деп аталынады. Оларға «ұқсас», «тәрізді», «сәй-

кес», «артықшылық» ұғымдарына жататын тілдік бірліктер арқылы танылады. Сонымен қатар белгілі лексикалық тілдік бірліктерге телінетін, байлаулы (сөзжасам арқылы немесе қосымшалар арқылы) мағыналық жұп құрайтын тілдік бірліктер жатқызылады. Оларды былайша бөлуге болады:

2. Орталық аймақтың екінші шеткері аймағының құрайтын тілдік бірліктерге сын есім кейде үстеу мағынасында келетін тілдік бірліктер орналасады. Зат пен құбылыстың сапасын анықтауға белсенділік танытатын сын – бейне үстеулері арқылы да анықталады.

3. Орталық өзектен ең алыс аймақтағы тілдік бірліктерге сын-сапаны анықтауға арналған басқы тілдік бірліктер тұрақты сөз тіркестері, сөзжасам арқылы жасалатын тілдік бірліктер қатысады.

Қазақ тілінде сын-сапа категориясының ұғымын анықтайтын функционалды-семантикалық өрістің орталық аймағы және шеткері аймағына жататын тілдік бірліктерді шартты түрде былайша топтастыруға болады:

- дай, дей теңеулік қосымшалар арқылы жасалынады: *Барлығы он үш күн ауырып, бейсенбі күні түс кезінде жаңа гүл шашып келе жатқан бақшадай жанып тұрған жас гұмыр сөнді* (М. Дулатов). *Бұлардың мінгендері кәкір-шүкір тай-тұяқ емес, он күн желіске шыдай алар аласа бойлы, тоқпақ жалды, құмақ құйрықты, кілең сәйгулік шабысты жылқы* (І. Есенберлин). *Жебелерінің ұшы екі жүзді қанжардай өткір, сүйір* (І. Есенберлин). *Кейбір көрікті киінгендерінің тақырымдарында бір жақ ұшы пышақтай өткір найза* (І. Есенберлин). *Қан судай ақты* (І. Есенберлин). *Баяғы балдай балалық, сағынышты шақ қалған ойпаң көзіне оттай ыстық та, жаудай жат та* (Т. Әлімқұлов).

- ша, ше формасы арқылы жасалынады: *1. Аспандағы айдай, айдаһар ақындарым-ай, морт сынып, моншақша шашылып кеттіңдер-ау* (Т. Кенеев)! *«Разы болып Жұманға барсам, гұмырымша қор боламын зой», – деп, қайсысын істеуге ақылы жетпей, бағзы уақыттарда түн бойы ойлаумен ұйықтамай да шығушы еді* (М. Дулатов). *3. Жан даусым шыққаниа айғайлап жіберіп, тұра жүгірдім* (Ш. Айтматов).

-бірдей, сияқты, секілді, тәрізді, барабар, сәйкес, құдды, дәл, тура т.б. лексикалық бірліктер арқылы жасалынады. Мысалы, *Қыздың көзі жайнап кетті; оның әлденеге қадалып едірейе қалатын кірпіктері жұп-жұқа шырайға бөленген сұлу бетпен бірге балқып кеткен тәрізді.*

Түріңізді айтам, Айгожаға ұқсайсыз. Оның да шоишқа сақалы тап сіздікіндей, бірақ сары емес, қара. Оның да атқа отырысы ауған жоқ, тап сіздің отырысыңыз, құйрығымен шанышылып қалады, бейне ерге қадап қойған тебен ине секілді (Х. Есенжанов). Өйткені осынау жұмбақты сұлулық көз жеткісіз құдықтағы мөлдір су секілді, немесе қол жеткісіз құздағы гүл секілді, өте-мөте алыста, Файни дидарының шыңырау тереңінде жатыр еді (О. Бөкеев). Мәкка сөзі оған әлдеқайдағы алыстағы үн сияқтанып кетті і (Х. Есенжанов). Бұл күтпеген жерден, бейне бір жауды бүйірдей түйрейтін найзадай, тобын жазбастан ұмтылған ер жүректі жан-дар қылышты қазақ –орыстар жүздігіне жүз қадамдай-ақ барып қалды. Күні кеше толған ай жүзің еді, Сиқырлы қара нәркес көзің еді. Мап-майда мамық қардай мінсіз денең, Бейне бір бақшадағы үзім еді (М. Жұмабаев).

- «қатыстық сын-сапа сын» сөздер, «қалай/солай + сын есім», «қанша/сонша + сын есім», «қандай/сондай» күрделі сөздер арқылы жасалынады т.б. Орыс тілін үйренуге деген құштарлығы қандай болса, оқуда алдағы қиын-қыстау жағдайлар да сондай еді. Сыртқы келбеті қандай тартымды болса, жан дүниесі де сондай адам сүйсінерлік (Т. Жұмалиев).

- тұрақты тіркестерден жасалынады: *Олар секілді бір жігітпен көңіл қосып қапсам, «пәленшенің қызы қашып кетті» деген сөз болып, атамның сүйегін сындырғандай боламын* (М. Дулатов). *Тек сыртынан: «Дүйсебектің баласы талапты, еті тірі жігіт, қысы-жазы үйде отырмай, оқу оқып, кәсіп қылады», – деуші еді*

(М. Дулатов). *Жамал бейшара аз күннің ішінде сүзектен тұрған кісідей болып, келген ата-аналарымен жылап көрісуге де халі келмеді* (М. Дулатов).

Сын-сапаны анықтайтын тілдік құралдардың қатарына әр түрлі синтаксистік құрылымдар, олардың ішінде құрмалас сөйлемдердің түрлері де жатқызылады.

а) «қанша-сонша-сын есім, «қалай/солай + сын есім», «қандай/сондай»

1. *Енді Шолпан Жамал қанша уайымда болса, сонша қайғыра бастап, бір күні түнде төсекке жатқан соң Сәрсенбайға сөйледі* (М. Дулатов).

Сын-сапа категориясы ФСӨ-те категориялық ситуацияға да байланысты бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады.

- құбылыс пен нысанның сапасының белгілеріне қарай теңдік / теңсіздік;

- зат пен нысанның сапалық белгілеріне қарай ұқсас / ұқсас емес;

- кейбір нысанаға алынған зат пен құбылыстың сәйкес / сәйкес емес, аса тым, жоғары, бір-бірінен артық сияқты сапалық, қасиеттерін анықтайтын белгілеріне байланысты;

- алынған нысанның сапасының белгілерінің бір-бірінен артық /кем, жақын келетін сапалық, сындық қасиеттерін анықтайтын белгілеріне байланысты.

Қорыта келгенде, қазақ тілінде сын-сапа ұғымдарына жататын тілдік бірліктердің өрісте қолданылатын қызметі ерекше, қолданыста мольнан ұшырасады.

Әдебиеттер

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 448 б.
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.
- 3 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
- 4 Бондарко А.В. Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры. – СПб.: Наука, 2005.
- 5 Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. – Алматы: ЖШС «Ануар-KZ», 2010. – 720 б.
- 6 Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. Жауапты редактор; М. Малбақов. 1-кітап – Алматы: Дайк- Пресс, 2011. – 808 б.
- 7 Рысалды Қ.Т. Сын дәрежесі категориясы: функционалды грамматикалық табиғаты (қазақ жән неміс тілдері негізінде) автореф. дисс. ф.,ғ., канд. – Алматы: 2007. – 50 б.
- 8 Қазақ тілінің функционалды грамматикасы: – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 178 б.
- 9 Щитова Н. Г. Лексико-семантические особенности речи английских подростков (на материале романа Джулии Дарлинг «The Taxi Driver's Daughter») // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2012. – № 2. – С. 120-124.
- 10 Чесноков П.В., Чеснокова Л.Д. Функционально-семантическое поле с гносеологическим расслоением // Функционально-семантические категории; языковой и речевой аспекты. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 50-61.

References

- 1 Байтырсұнов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 448 б.
- 2 Зһыбанов Қ. Қазак тили zhөninдеги zerteuler. – Алматы: Memlekettik tildi damytu instituty, 2010. – 608 б.
- 3 Amanzholov.S. Қазак әдеби тили sintaksisiniң қысқаша kursy. – Алматы: Sanat, 1994. –320 б.
- 4 Bondarko A.V. Problemy funktsional'noj grammatiki. Polevye struktury. – SPb.: Nauka, 2005.
- 5 Қазак тилинің funktsionaldy grammatikasy. – Алматы: ZhShS «Anuar-KZ», 2010. – 720 б.
- 6 Қазак тилинің funktsionaldy grammatikasy. Zhauapty redaktor; M. Malbaқov. 1-kitap – Алматы: Dajk- Press, 2011. – 808 б.
- 7 Rysaldy Қ.Т. Syn дәrezhesi kategorijasy: funktsionaldy grammatikalық tabiraty (қазак zhән nemis tilderi negizinde) avtoref. diss. f.,f., kand. – Алматы, 2007. – 50 б.
- 8 Қазак тилинің funktsionaldy grammatikasy: – Алматы: Қазак universiteti, 2013. – 178 б.
- 9 Shhitova N. G. Leksiko-semanticheskie osobennosti rechi anglijskih podrostkov (na materiale romana Dzhulii Darling «The Taxi Driver's Daughter») // Vestnik VGU. Serija: Lingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija. – 2012. – №2. – S. 120-124.
- 10 Chesnokov P.V., Chesnokova L.D. Funktsional'no-semanticheskoe pole s gnoseologicheskim rassloeniem // Funktsional'no-semanticheskie kategorii; jazykovoј i rechevoj aspekty. – Rostov-na-Donu, 1999. – S. 50-61.